7

समासा:

श्रुति: – अहं दिनम् दिनम् विद्याया: आलयम् समयम् अनतिक्रम्य गच्छामि।

अनुकृति: – अहम् अपि प्रतिदिनं विद्यालयं यथासमयं गच्छामि।

श्रुति: – किं त्वं जानासि यद् वसुदेवस्य सुत: क: आसीत्?

अनुकृति: – जानामि। वसुदेवसुत: श्रीकृष्ण: आसीत्।

श्रुति: – मह्यं पीत: वर्ण: रोचते। स: अपि पीतम् अम्बरं धारयति स्म।

अनुकृति: – सत्यं वदसि। स: पीताम्बरं धारयति स्म अत: स: 'पीताम्बर:' इति नाम्ना अपि प्रसिद्ध:। मया पठितं यत् कृष्ण: च बलराम: च यमुनाया: तटे क्रीडत: स्म।

श्रुति: – मयापि पठितं यत् कृष्णबलरामौ यमुनातटे क्रीडत: स्म।

उपरिलिखितेषु संवादवाक्येषु श्रुति: यानि वाक्यानि वदति तेषु रेखाङ्कित-पदानि पृथक् पृथक् सन्ति परन्तु अनुकृति: यानि वाक्यानि वदति तेषु वाक्येषु तानि एव रेखाङ्कित-पदानि समस्तरूपेण (संक्षिप्तरूपेण) योजयित्वा प्रदर्शितानि सन्ति। यथा शब्दानां पृथक्-पृथक् लेखनं 'विग्रह:' कथ्यते तथैव समस्तरूपेण (संक्षिप्तरूपेण) वा लेखनं 'समास:' इति कथ्यते।

समासानां विभाजनं मुख्यत: चतुर्धा भवति—

1. अव्ययीभाव:
2. तत्पुरुष:
3. द्वन्द्व:
4. बहुव्रीहि:

(कर्मधारय: द्विगु: चेति तत्पुरुष-समासस्य एव द्वौ भेदौ स्त:।)

1. अव्ययीभाव:

(क) प्राय: जना: प्रत्यक्षम् एव सत्यं स्वीकुर्वन्ति।

(ख) तस्मिन् विद्यालये प्रतिमासं परीक्षा: भवन्ति।

(ग) छात्रा: यथामति अध्ययनं कुर्वन्ति।

(घ) हरिद्वारे उपगङ्गम् अनेके देवालया: सन्ति।

Workbook.indd 48 5/24/2019 3:49:58 PM

उल्लिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु चतस्र: विशेषता: सन्ति —

(i) सर्वेषु पदेषु प्रथम/ पूर्व-पदम् अव्ययम् उपसर्गो वा अस्ति।

(ii) सर्वाणि पदानि नपुसंकलिङ्गे सन्ति।

(iii) सर्वेषां पदानां प्रयोग: अव्ययवत् भवति।

(iv) एतेषु समस्तपदेषु पूर्वपदम् प्रधानम् अस्ति यतो हि वाक्येषु क्रियापदानि प्रथम/ पूर्व पदस्य अनुसारम् अर्थं बोधयन्ति।

> इत्थं वयं जानीम: यत् अव्ययीभाव समास: पूर्वपदप्रधान: भवति। अयं समास: सर्वदा नुपसंकलिङ्गे तिष्ठति।

एवम् अव्ययीभावसमासं स्पष्टरूपेण विज्ञाय अस्य इतराणि उदाहरणानि द्रष्टव्यानि —

क्रम:	समस्तपदम्	विग्रह:
1.	यथामति	मतिम् अनतिक्रम्य
2.	अनुगुणम्	गुणानाम् अनुरूपम्
3.	निर्बाधम्	बाधानाम् अभाव:
4.	अनुरथम्	रथस्य पश्चात्
5.	निर्विघ्नम्	विघ्नानाम् अभाव:
6.	प्रतिमासम्	मासं मासम् इति
7.	उपगुरु	गुरो: समीपम्
8.	अधिहरि	हरौ इति
9.	सपरिवारम्	परिवारेण सह
10.	प्रतिदिनम्	दिने दिने इति

अभ्यास:

प्रदत्त-तालिकायां समस्तपदं विग्रहं वा लिखत —

क्रम:	समस्तपदम्	विग्रह:
1.	निर्मलम्	....
2.	....	एकम् एकम् इति
3.	....	दोषाणाम् अभाव:
4.	सव्यवधानम्	....

© NCERT not to be republished

5.	निरर्थकम्	....
6.	....	चिन्ताया: अभाव:
7.	स्नेहेन सहितम्	....
8.	....	समयम् अनतिक्रम्य
9.	....	गङ्गाया: समीपम्
10.	सहर्षम्	....

2. तत्पुरुष:

(i) वानरा: **वृक्षोपरि** क्रीडन्ति। (वृक्षस्य उपरि)

(ii) **वनराज:** उच्चै: गर्जति। (वनस्य राजा)

(iii) संन्यासी **पदनिर्लिप्त:** भवति। (पदाय निर्लिप्त:)

(iv) राम: **शरणागतं** विभीषणम् अरक्षत्। (शरणम् आगतम्)

(v) चिकित्सक: **अग्निदग्धस्य** उपचारम् अकरोत्। (अग्निना दग्धस्य)

उल्लिखितेषु उदाहरणेषु वयं पश्याम: यत्—

(i) प्रथम/पूर्वपदेषु द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, षष्ठी चेति भिन्न-भिन्न विभक्तीनां प्रयोग: वर्तते।

(ii) क्रियाया: प्रयोग: द्वितीय/उत्तरपदाय भवति।

अत: यस्मिन् समासे प्रथम/ पूर्वपदेषु द्वितीया विभक्तित: सप्तमी विभक्ति-पर्यन्तं विभिन्नविभक्तीनां प्रयोग: भवति स: समास: तत्पुरुषसमास: भवति।

तत्पुरुषसमासस्य इतराणि उदाहरणानि—

क्रम	समास:	विग्रह:	उपभेद:
1.	ग्रामगत:	ग्रामं गत:	द्वितीया-तत्पुरुष:
2.	पर्वतारूढ:	पर्वतम् आरूढ:	द्वितीया-तत्पुरुष:
3.	कालिदासलिखितम्	कालिदासेन लिखितम्	तृतीया-तत्पुरुष:
4.	चक्रहत:	चक्रेण हत:	तृतीया-तत्पुरुष:
5.	यज्ञसामग्री	यज्ञाय सामग्री	चतुर्थी-तत्पुरुष:
6.	निद्राकुल:	निद्रया आकुल:	चतुर्थी-तत्पुरुष:
7.	सिंहभीत:	सिंहात् भीत:	पञ्चमी-तत्पुरुष:

© NCERT not to be republished

Workbook.indd 50 5/24/2019 3:49:59 PM

8.	आकाशपतितम्	आकाशात् पतितम्*	पञ्चमी-तत्पुरुष:
9.	गृहपति:	गृहस्य पति:	षष्ठी-तत्पुरुष:
10.	गौरीश:	गौर्या: ईश:	षष्ठी-तत्पुरुष:
11.	सङ्गीतपटु:	सङ्गीते पटु:	सप्तमी-तत्पुरुष:
12.	चिन्तामग्न:	चिन्तायां मग्न:	सप्तमी-तत्पुरुष:
13.	असत्यम्	न सत्यम्	नञ्-तत्पुरुष:
14.	अनुपकार:	न उपकार:	नञ्-तत्पुरुष:

*आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम्। सर्वदेव नमस्कार: केशवं प्रति गच्छति।।

अभ्यास:

अधोलिखितेषु समासं विग्रहं वा कृत्वा लिख्यताम्—

क्रम:	समास:	विग्रह:
1.	....	न्यायस्य अधीश:
2.	देहविनाश:	....
3.	....	न मन्त्र:
4.	अयोग्य:	....
5.	वृक्षोपरि	....
6.	....	निद्राया: भङ्गस्य दु:खम्
7.	वनराज:	.... राजा
8.	....	नराणां पति:
9.	पक्षिकुलम्	....
10.	....	प्रीते: लक्षणम्
11.	निशान्धकारे	....
12.	....	न पक्वम्
13.	मृत्तिकाक्रीडनकम्	....
14.	....	वृद्धे: लाभा:
15.	अधर्म:	....

© NCERT not to be republished

Workbook.indd 51 5/24/2019 3:49:59 PM

कर्मधारय:
(विशेषण-विशेष्यौ)

(i) कृष्णसर्प: बिलम् प्राविशत्। (कृष्ण: च एष: सर्प:/कृष्ण: सर्प:)
(ii) महादेवी करुणां करोतु। (महती च इयं देवी/ महती देवी)
(iii) महावृक्ष: फलानि ददाति। (महान् च अयं वृक्ष:/महान् वृक्ष:)

(उपमानोपमेयौ (उपमान+उपमेयौ))

(i) सिंहपुरुष:/पुरुषसिंह: श्री राम: रावणं हतवान्। (सिंह इव पुरुष:/पुरुष: सिंह: इव)
(ii) देव्या: कमलनेत्रे दृष्ट्वा भक्त: प्रसन्न: अभवत्। (कमलम् इव नेत्रे)
(iii) तस्या: चन्द्रमुखं दृष्ट्वा स: मोहित: अभवत्। (चन्द्र: इव मुखम्)

उल्लिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु विशेषणविशेष्ययो: अथवा उपमानोपमेययो: प्रयोग: अस्ति। एतेषु विशेष्यपदम् अथवा उपमेयपदम् एव प्रधानं भवति। उपमानपदस्य पश्चात् 'इव' इति अव्ययस्य प्रयोगेण उपमानोपमेय-कर्मधारयसमासस्य विग्रह: भवति। किन्तु विशेषण-विशेष्ययो: प्रथमा-विभक्त्या: प्रयोगेण समासविग्रह: भवति

अभ्यास:

1. समस्तपदं विग्रहं वा लिखत—

क्रम:	समस्तपदम्	विग्रह:
1.	....	महान् वृक्ष:
2.	पुरुषव्याघ्र:	....
3.	....	महत् कम्पनम्
4.	महाविनाश:	....
5.	....	रक्तम् उत्पलम्
6.	पीतपुष्पाणि	....
7.	....	घन इव श्याम:
8.	महोत्सव:	....
9.	....	विशाल: पर्वत:
10.	महागौरी	....

द्विगु-समास:

(i) जगत्पालक: त्रिलोकं रक्षति।
(ii) नवरात्रे स: सप्तशतीं पठति।
(iii) दानस्य महत्त्वं चतुर्युगं यावद् भवति।
(iv) दण्डकारण्ये 'पञ्चवटी' इति स्थाने श्रीराम: सीतया लक्ष्मणेन च सह अवसत्।
(v) इयं शताब्दी विज्ञानस्य अस्ति।

उल्लिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु चतस्रः विशेषता: सन्ति —

(क) एतानि पदानि सङ्ख्याशब्दै: प्रारभन्ते।

(ख) बहुवचनसङ्ख्या प्रयोगे अपि सर्वेषु पदेषु एकवचनस्य प्रयोग: विद्यते।

(ग) समस्तपदानि नपुंसकलिङ्गे अथवा स्त्रीलिङ्गे भवन्ति।

(घ) समस्तपदानि/समूहस्य/समाहारस्य बोधं कारयन्ति।

एतादृशा: समासा:/एतादृशानि समस्तपदानि द्विगुसमासा: कथ्यन्ते।

> इत्थं वयं जानीम: यत् द्विगुसमासेषु प्रथमशब्द: सङ्ख्यावाचको भवति। एते समासा: नपुंसकलिङ्गे स्त्रीलिङ्गे वा भवन्ति।

समाहार/समूहकारणात् एतेषां समासानां विग्रह: एवं भवति —

क्रम:	समस्तपदम्	विग्रह:
1.	नवरात्रम्	नवानां रात्रीणां समाहार:
2.	पञ्चवटी	पञ्चानां वटानां समाहार:
3.	चतुर्युगम्/चतुर्युगी	चतुर्णां युगानां समाहार:
4.	त्रिलोकम्/त्रिलोकी	त्रयाणां लोकानां समाहार:
5.	शताब्दम्/शताब्दी	शतस्य अब्दानां समाहार:

अधोलिखित-तालिकायाम् समस्तपदं विग्रहं वा लिख्यन्ताम् —

क्रम:	समस्तपदानि	विग्रह:
1.	....	सप्तानाम् अह्नां समाहार:
2.	पञ्चानां पात्राणां समाहार:	....
3.	....	त्रयाणां भुवनानां समाहार:
4.	पञ्चरात्रम्	....
5.	अष्टाध्यायी	....

3. द्वन्द्व-समास:

(i) इतरेतरद्वन्द्व:

(i) दशरथस्य चत्वार: पुत्रा: रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना: आसन्। (राम: च लक्ष्मण: च भरत: च शत्रुघ्न: च)

(ii) रामलक्ष्मणौ मिथिलाम् अगच्छताम्। (राम: च लक्ष्मण: च)

(iii) मयूरीकुक्कुटौ संवदत:/कुक्कुटमयूर्यौ संवदत:। (मयूरी च कुक्कुट: च/कुक्कुट: च मयूरी च)

© NCERT not to be republished

उल्लिखितवाक्येषु चतस्र: विशेषता: सन्ति —

(i) समासेषु शब्दानां सङ्ख्याया: अनुसारं द्विवचनं, बहुवचनं वा प्रयुक्तम्।

(ii) वाक्येषु सर्वेषां पदानां सङ्ख्याया: अनुसारं क्रियापदस्य वचनं निर्धारितम् भवति अत: सर्वाणि पदानि प्रधानानि सन्ति।

(iii) समासस्य अन्तिमपदानुसारं समासस्य लिङ्गं निर्धार्यते।

(ii) समाहार द्वन्द्व:

(i) योगिनं शीतोष्णं न बाधते। (शीतं च उष्णं च, तयो: समाहार:)

(ii) स: पुत्रपौत्रं दृष्ट्वा प्रसीदति। (पुत्र: च पौत्र: च, तयो: समाहार:)

(iii) स: दिवारात्रं प्रसन्न: तिष्ठति (दिवा च रात्रि: च, तयो: समाहार:)

उल्लिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु यद्यपि द्वे एव पदे प्रधाने परन्तु तयो: समाहार/समूह-कारणात् एकवचनस्य प्रयोग: अभवत् एवम् एतेषु उदाहरणेषु अधोलिखित-विशेषता: सन्ति —

(i) समस्तपदानि नपुंसकलिङ्गे एकवचने सन्ति।

(ii) द्वयो: पदयो: एक: समाहार: भवति।

(iii) एकशेषद्वन्द्व:

पितरौ= माता च पिता च- अत्र एकस्य पितृशब्दस्य द्विवचने प्रयोगेण एकशेषद्वन्द्व: समास: कथ्यते। इतरेतरद्वन्द्व समासे 'मातापितरौ' इत्यस्य अपि प्रयोग: भवति।

अभ्यास:

अधोलिखिततालिकायां समस्तपदेभ्य: विग्रहं विग्रहेभ्य: च समस्तपदानि लिख्यन्ताम्—

क्रम:	समस्तपदानि	विग्रह:
1.	अग्निसोमौ	....
2.	पाणिपादम्	....
3.	....	सीता च राम: च
4.	इन्द्र: च वरुण: च	....
5.	....	रमा च शारदा च
6.	....	धर्म: च अर्थ: च काम: च मोक्ष: च
7.	लतापुष्पम्	....
8.	....	मूषक: च मार्जार: च
9.	अहोरात्रम्	....
10.	....	सुखं च दु:खम् च

© NCERT not to be republished

Workbook.indd 54 5/24/2019 3:50:00 PM

4. बहुव्रीहिः

(i) चतुर्मुखः ब्रह्मा सृष्टिरचनां करोति। (चत्वारि मुखानि यस्य सः)
(ii) चतुर्भुजः विष्णुः सृष्टेः पालनं करोति। (चतस्रः भुजाः यस्य सः)
(iii) त्रिनेत्रः शिवः जगत् संहरति। (त्रीणि नेत्राणि यस्य सः)
(iv) क्रूरकर्मा जनः आतङ्कवादी भवति। (क्रूरं कर्म यस्य सः)
(v) सिंहवाहना दुर्गा महिषासुरस्य वधम् अकरोत्। (सिंहः वाहनं यस्याः सा)

उल्लिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु किमपि पदं प्रधानं नास्ति। अपि तैः पदैः सङ्केतितं किमपि अन्यद् एव पदं प्रधानम् अस्ति। एतेषु समासेषु अधोलिखिताः विशेषताः सन्ति।

(i) द्वे पदे मिलित्वा अन्यपदं सङ्केतयन्ति।
(ii) द्वे पदे यदा परस्परं विशेषणम् विशेष्यं च भवतः तदा ते प्रथमाविभक्तौ समानलिङ्गे च तिष्ठतः।
(iii) विग्रहाय अन्ते यस्य सः/यस्याः सा इत्यादीनां प्रयोगः भवति।

इत्थं वयं जानीमः यद् बहुव्रीहिसमासः अन्यपदप्रधानः भवति। यदा बहुव्रीहिसमासे द्वे पदे एकस्मिन् एव विभक्तौ भवतः तदा समानाधिकरण-बहुव्रीहिः भवति। बहुव्रीहिसमासे यदा द्वे पदे पृथक्-पृथक्- विभक्तौ भिन्न-लिङ्गे वा तदा व्यधिकरण-बहुव्रीहिः समासः भवति।

अभ्यासः

अधोलिखितसमस्तपदेभ्यः विग्रहाः, विग्रहेभ्यः च समस्तपदानि लिख्यन्ताम्—

क्रमः	समस्तपदानि	विग्रहः
1.	....	लम्बम् उदरं यस्य सः
2.	पीताम्बरः	....
3.	....	कृतः उपकारः येन सः
4.	प्रत्युत्पन्नमतिः	....
5.	....	गज इव आननं यस्य सः
6.	चन्द्रमुखी	....
7.	....	चक्रं पाणौ यस्य सः
8.	चन्द्रमौलिः	....
9.	....	बहूनि कमलानि यस्मिन् तत्
10.	....	जितानि इन्द्रियाणि येन सः

© NCERT not to be republished

मिश्रिताभ्यास:

अधोलिखितसमस्तपदेभ्य: विग्रहा: विग्रहेभ्य: च समस्तपदानि निर्माय तेषां नामानि अपि लिख्यन्ताम् —

क्रम:	समस्तपदम्	विग्रह:	समासनाम
1.	मेघश्याम:	....	....
2.	....	न युक्तम्	....
3.	देहविनाशाय	....	....
4.	....	नीलं च तत् कमलम्	....
5.	....	हर्षेण मिश्रितम्	....
6.	....	कर्कश: ध्वनि:	....
7.	....	पञ्चानां वटानां समाहार:	....
8.	वनराज:	....	....
9.	....	स्थिता प्रज्ञा यस्य: स:	....
10.	....	माता च पिता च	....

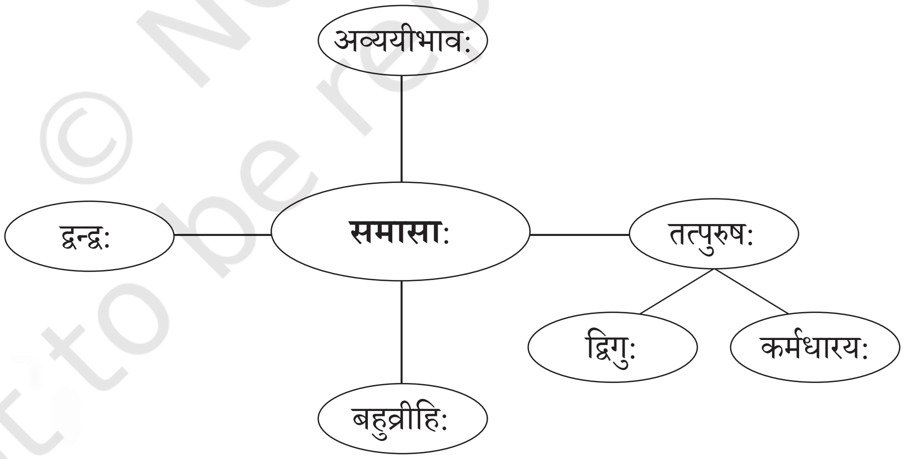

© NCERT not to be republished